

مسئولیت مدنی وزارت اطلاعات

(تاریخ دریافت ۱۳۹۷/۰۵/۱۵، تاریخ تصویب ۱۳۹۷/۱۰/۱۵)

مهدی رحمانی منشادی^۱

وکیل پایه یک دادگستری، مدرس دانشگاه

علی رحمانی منشادی

دانشجوی حقوق تجارت بین الملل پردیس فارابی دانشگاه تهران

چکیده

طبق قانون مسئولیت مدنی هر کس عمدا یا از روی بی احتیاطی ضرری به شخصی وارد کند مسئول است. و این حکم شامل همه اشخاص حقیقی و حقوقی است مگر اینکه خلاف آن در قانون مقرر شده باشد. خلاف آن را می توان ماده ۱۱ قنون مسئولیت مدنی در مورد اعمال حاکمیت دولتی دانست. اینکه چه اعمالی حاکمیتی هستند و چه اعمالی دولت از باب تصدی عهده دار آن است و در نتیجه دولت در چه مواردی از مسئولیت معاف است خود مباحث پیچیده و مفصلی دارد. که محل بحث این مقاله هم نیست. متأسفانه کشور ما چندین بار مورد حمله تروریستی قرار گرفته است که انتقاداتی در این باره به وزارت اطلاعات وارد شده است. و اینکه اداره اطلاعات در این مورد ضعیف عمل کرده است. از جمله آن حوادث حادثه تروریستی مجلس و حرم مطهر امام خمینی و اهواز است. طبیعی است دستگیری بعدی متهمین اگر چه در کاهش تالمات جامعه اثر گذار است ولی هرگز جبران کننده تالم روحی افرادی که بعضی افراد خانواده اشان را از دست داده اند نیست.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی، قراردادی، قهری، وزارت اطلاعات، معیار تقصیر

^۱ نویسنده مسئول

www.SID.ir

بخش اول: کلیات

ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی مقرر می دارد (کارمندان دولت و شهرداریها و موسسات وابسته به آنها که به مناسبت انجام وظیفه عمدا یا در نتیجه بی احتیاطی خساراتی به اشخاص وارد نمایند شخصا مسئول جبران خسارت وارده می باشند ولی هر گاه خسارات وارده مستند به عمل آنان نبوده و مربوط به نقص وسایل ادارات و یا موسسات مزبور باشد در این صورت جبران خسارت بر عهده اداره یا موسسه مربوطه است ولی در مورد اعمال حاکمیت دولت هر گاه اقداماتی که بر حسب ضرورت برای تامین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود دولت مجبور به پرداخت خسارات نخواهد بود.) طبیعی است این ماده مربوط به موردی است که خسارت از جانب شخص معینی وارد شده باشد که قابل تشخیص خارجی است. ولی اگر خسارتی وارد شده باشد که منتسب به فرد خاصی نیست و به کل یک مجموعه منتسب است. در این صورت دیگر بحث مراجعه اولیه به کارمندان اداره مطرح نیست و اینجا بحث مسئولیت آن اداره یا سازمان مطرح است. علاوه بر آن، موضوع تحت عنوان عموم ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی هم وارد است. برای بررسی موضوع ابتدا به کلیاتی از مباحث مسئولیت مدنی می پردازیم و پس از توضیح آن موارد به این می پردازیم که مسئولیت مدنی وزارت اطلاعات از کدام مصادیق آن موارد است.

بند اول: بررسی ماهیتی و سازمانی وزارت اطلاعات

وزارت اطلاعات جمهوری اسلامی ایران (به اختصار واجا) نام یکی از وزارتخانه‌های جمهوری اسلامی ایران است، به منظور استخبارات ملی. این سازمان همچنین مسئولیت کسب و پرورش اطلاعات امنیتی و اطلاعات خارجی، حفاظت اطلاعات، ضد جاسوسی، ضد تروریسم و به دست آوردن آگاهی‌های لازم از وضعیت دشمنان داخلی و خارجی جمهوری اسلامی ایران و در جهت پیشگیری و مقابله با توطئه‌های آنان علیه این کشور تشکیل شده است. در ماده ۱ قانون تأسیس وزارت اطلاعات جمهوری اسلامی مصوب ۱۳۶۲/۵/۲۷ مجلس شورای اسلامی

آمده است. : (به منظور کشف و پرورش اطلاعات امنیتی و اطلاعات خارجی و حفاظت اطلاعات و ضدجاسوسی و بدست آوردن آگاهی‌های لازم از وضعیت دشمنان داخلی و خارجی جهت پیشگیری و مقابله با توطئه‌های آنان علیه انقلاب اسلامی، کشور و نظام جمهوری اسلامی ایران، وزارت اطلاعات جمهوری اسلامی ایران تشکیل می‌گردد).

بدیهی است مهمترین سازمان‌های هر کشوری سازمان‌های اطلاعاتی آن کشور هستند که عهده دار حفظ استقلال و شعائر آن کشور هستند. این سازمان از رییس‌های بلندپایه آن کشور نیز بالاتر است و حتی بر آن‌ها نظارت دارد به گونه‌ای که حتی در مواردی باعث دستگیری و محاکمه سران بلند پایه حتی به ظاهر محبوب شده است.

در ماده ۱۰ وظایف وزارت اطلاعات چنین ذکر شده است. **ماده ۱۰** : (شرح وظایف وزارت اطلاعات:

الف - کسب و جمع‌آوری اخبار و تولید، تجزیه، تحلیل و طبقه‌بندی اطلاعات مورد نیاز در ابعاد داخلی و خارجی.

ب - کشف توطئه‌ها و فعالیت‌های براندازی، جاسوسی، خرابکاری و اغتشاش علیه استقلال و امنیت و تمامیت ارضی کشور و نظام جمهوری اسلامی ایران.

ج - حراست اخبار، اطلاعات، اسناد، مدارک، تأسیسات و پرسنل وزارتخانه.

د - آموزش و کمک‌های لازم به ارگان‌ها و نهادها جهت حفاظت از مدارک، اسناد و اشیاء مهم آنها.

تبصره - هر یک از ارگان‌ها و نهادها، مسئول حفاظت از مدارک، اسناد و اشیاء مهم خود می‌باشند.

ه - ارائه خدمات اطلاعاتی ضروری به سازمان‌ها و ارگان‌ها و آگاه ساختن به موقع آنها نسبت به توطئه‌ها.

و - همکاری و تبادل اطلاعات و تجارب اطلاعاتی با کشورهایی که حائز صلاحیت لازم باشند).

همانطور که در ماده ۱۰ آمده است کشف توطئه ها از وظایف وزارت اطلاعات است. افراد یک کشور از وزارت اطلاعات ان کشور توقع دارند حوادث تروریستی را کشف کند به گونه ای که ان ها از امنیت کشور مطمئن باشند. نه اینکه اطمینان خاطر نداشته باشند که ایا اگر به فلان مکان بروند ممکن است بمبگذاری شده باشد و جانشان در خطر باشد. در حقیقت این تعهد و وظیفه وزارت اطلاعات در مقابل افراد یک کشور است که اینقدر قوی باشد که این توطئه ها را از قبل کشف و خنثی کند و با عامیلین طوری برخورد کند که هم اثر بازدارنده داشته باشد و هم افرادی که چنین طمعی دارند مطمئن باشند که اصلا ممکن نیست به نتیجه برسند. فقط در این راه جان خویش را بیهوده از دست می دهند. و احتمال نتیجه رسیدن ان ها صفر است.

بند دوم: شناخت مسئولیت مدنی

عبارت «مسئولیت مدنی»، در قانون تعریف نشده است. اما در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ آمده است: «هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارتي یا به هر حق دیگر که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می باشد». کلمه هر کس عمومیت دارد و شامل هم شخص حقیقی و هم شخص حقوقی می شود. در زمانی که این سوال مطرح بود که ایا شخص حقوقی مسئولیت کیفری دارد. در مسئولیت مدنی شخص حقوقی تردیدی وجود نداشت. مفهوم مسئولیت مدنی به طور خلاصه التزام شخص (اعم از حقیقی یا حقوقی) به جبران خسارت وارده به غیر است. جهت ایجاد این مسئولیت ممکن است نقض تعهدات قراردادی باشد و یا تخطی از تکالیف عرفی و قانونی باشد.

بند سوم: مسئولیت قراردادی و قهری

مسئولیت قراردادی که در نتیجه عدم اجرای تعهدی که از عقد ناشی می شود به وجود می آید (سنهوری، الوسیط فی شرح القانون المدنی، ۶۵۵) یکی از صور مسئولیت مدنی است که در تعریف آن گفته اند: تعهدی که در نتیجه تخلف از مفاد قرارداد خصوصی برای اشخاص ایجاد

می‌شود. (کاتوزیان، مسئولیت مدنی، ۷۲) از شرایط تحقق مسئولیت قراردادی این است که: ۱ - بین زیان‌دیده و عامل ورود ضرر، قرارداد نافذی باشد. ۲ - خسارت، ناشی از اجرانکردن مفاد آن قرارداد باشد. بنابراین در جایی که یکی از طرفین قرارداد، تعهد قراردادی خویش را اجرا ننماید، مرتکب خطای قراردادی شده است، چنانچه عدم اجرای تعهد، تعمدی یا ناشی از تقصیر باشد، نتیجه این نقض تعهد یا خطای قراردادی، مسئولیت قراردادی است. مسئولیت قهری یا مسئولیت خارج از قرارداد که به ضمان ناشی از قانون نیز موسوم است، هنگامی محقق می‌شود که در نتیجه نقض وظیفه‌ای قانونی، خسارتی به دیگری وارد آید. علت ایجاد این نوع مسئولیت تخلف از تکالیف قانونی است، مثلاً طیبی که بدون رعایت تبصره ۱ ماده ۴۹۵ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ مبادرت به عمل جراحی نماید و این عمل منتهی به نقص عضو یا نقص زیبایی بیمار گردد. علت ایجاد چنین مسئولیتی، قرارداد منعقد شده بین پزشک و زیان‌دیده نیست، بلکه تخلف از تکالیف و موازین قانونی است که موجبات مسئولیت پزشک را فراهم می‌آورد. به همین دلیل، این نوع مسئولیت را مسئولیت قانونی نیز می‌گویند. مبنای مسئولیت قهری، اتلاف و تسبیب یا عمد و خطای مرتکب در نقض وظیفه و تکالیف قانونی است و معیار تمیز آن از مسئولیت قراردادی، همانگونه که در مبحث بعدی خواهیم گفت این است که فاقد قراردادی نافذ بین زیان‌دیده و عامل ورود ضرر و بروز خسارت در نتیجه عدم اجرای مفاد قرارداد باشد. در اینصورت مسئولیت از زمره مسئولیت‌های قراردادی خارج و تابع مسئولیت قانونی قرار می‌گیرد. در مورد مبنای مسئولیت، طبق ضوابط قانون مدنی، تسبیب (ماده ۳۳۱ قانون مدنی) مبتنی بر نظریه تقصیر می‌باشد، ولی اتلاف (ماده ۳۲۸ قانون مدنی) بیان‌کننده مسئولیت نوعی است. به عبارت دیگر، در تسبیب، شرط مطالبه خسارت آن است که تقصیر فاعل زیان‌اثبات شود. ولی در اتلاف، نیازی به اثبات تقصیر فاعل زیان‌نیست. (شجاعپوریان، مسئولیت مدنی ناشی از خطای شغلی پزشک، ۲۳). ماده یک قانون مسئولیت مدنی مصوب سال ۱۳۳۹ نیز تصریحاً تقصیر را مبنای مسئولیت قرار داده و مقرر می‌دارد: «هرکس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجاری یا بهر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه‌ای وارد نماید که

موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد.» بدین ترتیب قانونگذار، نظام مسئولیت قهری را بر پایه خطای مرتکب استوار ساخته است و با وضع قاعده‌ای کلی و عام در این ماده، که دربرگیرنده تمامی افعال انسان است، مرتکب تقصیر را ملزم به جبران خسارات وارده به زیان‌دیده می‌نماید. ابهامی که در اینجا ممکن است وجود داشته باشد، ابهام در مفهوم تقصیر است. قانونگذار تعریفی از تقصیر ارائه نکرده است و تنها مصادیق آنرا برشمرده است. ماده ۹۵۳ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «تقصیر اعم است از تفریط و تعدی.» و مواد ۹۵۱ و ۹۵۲ قانون مذکور به تعریف تعدی و تفریط پرداخته است. ماده ۹۵۱ تعدی را تجاوز نمودن از حدود اذن یا متعارف نسبت به مال یا حق دیگری تعریف کرده است و در تعریف تفریط مقرر می‌دارد: «تفریط عبارت است از ترک عملی که به موجب قرارداد یا متعارف برای حفظ مال غیر لازم است.» و تبصره ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ نیز مصادیق تقصیر را چنین برشمرده است:

«تبصره - تقصیر اعم از بی احتیاطی و بی مبالاتی است. مسامحه، غفلت، عدم مهارت و عدم رعایت نظامات دولتی و مانند آنها، حسب مورد، از مصادیق بی احتیاطی یا بی مبالاتی محسوب می‌شود.»

بنابراین، مستفاد از مواد فوق تقصیر نقض تعهدی است که شخص به موجب قانون یا قرارداد و یا عرف برعهده دارد و در تعریف آن گفته‌اند: تجاوز از رفتاری که انسانی متعارف در همان شرایط وقوع حادثه دارد. (کاتوزیان، ضمان قهری - مسئولیت مدنی، ۱۹)

اگر ما بخواهیم بگوییم دلیل مسئولیت مدنی وزارت اطلاعات چیست. مسئولیت وزارت اطلاعات از جنس قهری و تخطی از تکالیف قانونی است زیرا وزارت اطلاعات وظیفه دارد. که توطئه‌های تروریستی را از قبل کشف و خنثی کند.

بند چهارم: تعهد به فعل و نتیجه

تعهد به وسیله : شخص متعهد می‌شود تمام اقدامات لازم را برای حصول نتیجه انجام دهد. در این صورت متعهد اگر به تعهدش عمل کرد و نتیجه حاصل نشد مسئول نیست. مثل تعهد

وکیل، پزشک و امین. مثلاً امین می گوید من سعی ام را می کنم که مال را حفظ کنم ولی اگر مال تلف شد، من مسئول نیستم.

تعهد به نتیجه: شخص، تعهدی را بر عهده می گیرد و التزام می دهد که حتماً نتیجه حاصل شود. در این موارد رسیدن به نتیجه دست متعهد است و اگر همه شرایط طبق روند عادی امور باشد طرف می تواند به تعهدش عمل کند. مثل تعهد پیمانکار ساختمان. (کاتوزیان، وقایع حقوقی، ۷۵-۷۶) درست است تعهد ماموران وزارت اطلاعات و خود وزارت اطلاعات از نوع تعهد به وسیله است ولی از آنجا که وظیفه مهمی بر عهده آن ها است هر عذر و بهانه ای در این مورد پذیرفته نیست. بلکه عذر و بهانه باید در حد این باشد که این رویداد نتیجه توطئه سرویس های اطلاعاتی چند کشور بیگانه است. نه اینکه عذر و بهانه این باشد که یک سازمان تروریستی این عمل را انجام داده است و ما مطلع نشدیم. یا پیش بینی نمی کردیم.

بخش دوم: مسئولیت مدنی وزارت اطلاعات

مفهوم مسئولیت مدنی وزارت اطلاعات هم می تواند از سنخ همدردی با مردم باشد و هم اینکه وزارت اطلاعات مکلف به جبران خسارت وارده بر مردم باشد. یعنی هم جبران خسارت مادی و هم جبران خسارت معنوی بر عهده وزارت اطلاعات است و البته خسارت معنوی بعد از نسخ این دادرسی کیفری ۱۳۷۸ با توجه به نظریه شورای نگهبان قابل مطالبه به پول نیست. (داراب پور، فلسفه حقوقی و ماهیت خسارت تنبیهی، ۷۷) اینکه آن سازمان تروریستی و افراد انجام دهنده عملیات تروریستی و کشورهای حامی مسئولیت دارند بحث جداگانه ای است. البته از آنجا که طبق ماده واحده افراد می توانند از کشورهای حامی آن عملیات تروریستی، خسارت وارده را بگیرند این امر نیز باید متوجه کارشناسان حقوقی وزارت اطلاعات باشد و افراد را در این مورد آگاه کنند. متأسفانه مردم کشور ما به خاطر بی اطلاعی از این قانون، از آن استفاده نمی کنند در حالی که سالانه کشور ما بی دلیل به جبران خسارت در بعضی عملیات های تروریستی محکوم می شود بدون اینکه حتی حمایتی کرده باشد.

بند اول: اثبات تقصیر و بار اثبات آن

طبیعتاً جبران خسارت وزارت اطلاعات منوط به اثبات تقصیر آن وزارتخانه است. این تقصیر می تواند عدم توجه به آن خطر، انجام دادن کارهای دیگر و حتی کم اهمیت به جای انجام

وظایف اطلاعاتی، انجام دادن کار ارگان‌های دیگر، عدم اولویت بندی در وظایف اطلاعاتی، بلاتصدی ماندن آن وزارتخانه، تخلیه اطلاعاتی و هزارن چیز دیگر باشد. نکته‌ای که در این موارد باید توجه شود این است که باید اصل گذاشته شود که وزارت اطلاعات به وظیفه خود به درستی عمل نکرده و قصوری رخ داده است. و این وزارت اطلاعات است که عدم قصور خویش را باید ثابت کند زیرا در غیر این صورت امکان اثبات تقصیر آن وزارتخانه تقریباً صفر است. زیرا هیچ کس به مدارک آن وزارتخانه دسترسی ندارد و امکان دسترسی هم مغایر منافع کشور و تقریباً صفر است. البته قوه قضاییه می‌تواند شعبی از شعب دادگاه را به این امر اختصاص دهد و قضات مورد اطمینان خویش را در انجا قرار دهد. تا این موارد به دقت رسیدگی شود.

بند دوم: میزان مسئولیت

میزان مسئولیت وزارت اطلاعات بسته به موضوع دارد و می‌تواند هم جنبه مادی و هم جنبه معنوی داشته باشد. یعنی اگر چه بدمب گذار یا عامل انتحاری شخص دیگری است ولی مسئولیت پرداخت دیه و خسارت بر عهده وزارت اطلاعات است. نهایتاً آن وزارتخانه به نیابت از آسیب دیدگان می‌تواند از مسببان اصلی مطالبه خسارت کند. و همچنین آن وزارتخانه باید از مصدومین آن حادثه دلجویی‌های لازم را کند

بند سوم: سایر مطالبه خسارت

به غیر از راه حل فوق این خسارت‌ها از طرق دیگری هم قابل مطالبه است. از خود شخص انجام دهنده عملیات تروریستی و در صورت فوت از ترکه آن به دلیل مباشرت در انجام عملیات و ورود ضرر قابل مطالبه است. در صورتی که این عملیات توسط سازمان خاصی انجام شده بود که دارای شخصیت حقوقی می‌باشد قطعاً از آن سازمان قابل مطالبه است. به غیر از دو راه حل فوق اگر کشورهایی حامی آن‌ها باشند از آن دولت طبق قانون صلاحیت دادگستری جمهوری اسلامی ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولت‌های خارجی مصوب ۱۳۷۸ قابل مطالبه است. که البته در این صورت شخص دو خسارت ترمیمی و تنبیهی به او می‌رسد و می‌تواند مطالبه کند. (قاسمی حامد، خسارت تنبیهی در حقوق ایران، ۱۶۱)

یکی از طرق دیگر جبران خسارت از طریق وزارت کشور است وزارت کشور در تاریخ ۷۵/۳/۲۶ بخشنامه ای با عنوان نحوه تشخیص و تخصیص اعتبار ردیف ۱۰۵۰۲۲ تصویب کرد که مطابق ماده ۲ این بخشنامه به پرداخت خسارت های وارده به کلیه اشخاص حقیقی و حقوقی که در جریان جنایات تروریستی متحمل آسیب و زیان میگردند اشاره شده است اما متأسفانه مطابق استعلام صورت گرفته این بخشنامه در حال حاضر اجرا نمی گردد. (ماهیان بادی، بررسی جبران خسارت بزه‌دیدگان جرایم تروریستی، ۱۳۳-۱۳۴)

نتیجه گیری

اگر چه در بادی امر به نظر برسد مسئول دانستن ان وزارتخانه مغایر شان ان است. ولی همین مسئولیت می تواند عامل بازدارنده از رخ دادن قصور های احتمالی شود. و از طرف دیگر این فرهنگ بوجود می آید که اشخاص مسئول و ارگان های حکومتی خطاهای خویش را بپذیرند و در صدد تصحیح نقصان های احتمالی بر آیند. از طرف دیگر اگر از تقصیر شخصی ضرری بر دیگری وارد شود باید جبران شود. طبیعی است هیچ شخص و ارگانی نمی تواند از این قاعده کلی معاف باشد. و وظیفه اصلی حاکمیت این است که خود در صف اول این جبران خسارت باشد تا مورد الگو و اهتمام افراد جامعه نیز قرار گیرد.

منابع و مأخذ

۱. دکتر کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، ضمان قهری - مسئولیت مدنی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۰
۲. سنه‌وری، دکتر عبدالرزاق، الوسيط فی شرح القانون المدني، مصادر الالتزام، ۱۹۵۲
۳. (داراب پور، مهرباب و سلطان پور، سعید، فلسفه حقوقی و ماهیت خسارت تنبیهی، مجله حقوقی بین المللی، شماره ۵۲، بهار و تابستان ۹۴،
۴. قاسمی حامد، عباس، و خسروی، علی و آقا بابایی، فهیمه، خسارت تنبیهی در حقوق ایران، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۸۱، بهار ۱۳۹۲
۵. ماهیان بادی، مصطفی و صالحی، کریم، بررسی جبران خسارت بزهدیدگان جرایم تروریستی، فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی دوره ۳، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۶، ص ۱۳۴-۱۳۹
۶. قانون صلاحیت دادگستری جمهوری اسلامی ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولتهای خارجی مصوب ۱۳۷۸

منابع و مأخذ

۱. ارشدی، علی یار، (۱۳۸۲)، حقوق اساسی و شرح و نقد قانون اساسی ایران، سرمدی
۲. آگاه، وحید، (۱۳۸۹)، تحلیل قوانین آزمایشی در نظام حقوقی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی دانشگاه علامه طباطبایی تهران.
۳. تجری، شهاب، (۱۳۷۹)، عقلانیت در قانونگذاری، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
۴. تسخیری، محمد علی، (۱۳۸۵)، در پرتو قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (توضیح، مبانی، شرح و الزامات قانون)، تهران، چاپ اول.
۵. تقی زاده، جواد، (۱۳۹۵)، مفهوم ضرورت اصل ۸۵ فصلنامه ی دانش حقوقی، سال پنجم
۶. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، (۱۳۸۳)، مقدمه علم حقوق، تهران، گنج دانش، چاپ هشتم
۷. حبیبی، محمد حسن، (۱۳۸۳)، بررسی حق آگاهی مردم بعنوان یک حق اساسی، نشریه حقوق اساسی، سال اول، شماره ۱.
۸. خسروی، حسن، (۱۳۸۸)، بررسی مفهوم انتخابات دموکراتیک، حقوق اساسی، سال ششم
۹. دادفر، حبیب، (۱۳۴۳)، پارلمان، تهران، چاپ اطلاعات.
۱۰. رخشنده رو، علیرضا، (۱۳۸۷)، چگونگی ارزیابی آثار اجرایی قوانین و به کارگیری سیستم بازخورد (مجموعه مقالات)، تهران، مرکز پژوهش های مجلس، چاپ اول.
۱۱. عمید زنجانی، عباسعلی، (۱۳۸۱)، صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس، چاپ دوم
۱۲. مهدوی، رضا (۱۳۳۳)، قانون چیست، قانون و کلا، سال ششم، شماره ۳

